

משה רוסמן

דבעי"ט

מחלקת המסדות

תרגום מאנגלית

דוד לוביט

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

תוכן העניינים

9	פתח דבר
13	מבוא
21	בעל שם טוב
41	החסידות שלפני החסידות
60	מדינה שוקקת?
87	מזייבוי' – מקום בוזן ובמתכ
113	התמודדויות החיים
128	איגרת הקודש
149	עוד מאגרות הבעש"ט
166	עדות
187	סיפורי חיים
206	פרק עשירי
220	אור מן האורכינים
235	פרק אחד-עשר
263	פרק שנים-עשר
287	פרק שנים-עשר
	מפתח שמות ועניינים

לאור הקלות שבה ניתן לדחוק אמרות שהועלו מן הזכרון בשם הבעש"ט ואירועים שבהם השתתף, כביכול, לתוך מיטת סדום של דעות קדומות על מהותו של הבעש"ט, על מה שהוא ייצג ועל מה שהורה – יקשה לנצל סיפורים אלה בנסיון לתאר את הבעל-שם-טוב ההיסטורי. אימרות וסיפורים אלה כבר עברו מיון, ניסוח מחדש, עריכה, עיצוב ופרשנות במסגרת המעבר מהסדרת בעל פה לדפוס, ולא תמיד קיימות אמות מידה מהימנות לקיטורים עם הבעש"ט. הם מעמידים את ההיסטוריון, אפוא, בפני סכנה כפולה, ואין להשתמש בהם אלא כאמצעי עזר וכאסמכתאות מדרגה שנייה.

פרק תשיעי

סיפורי חיים

ישבתי הבעש"ט

אין ספק שהמקור הפורה, המציני, המרתק, הבעייתי והמנוצל ביותר המתייחס לבעש"ט הוא ספר 'שבתי הבעש"ט'. ספר זה, כמשתמע משמו, הוא קובץ של למעלה ממאתיים סיפורי שבת או סיפורים הגיוגרפיים, שעניינם בבעש"ט ובסובבים אותו.¹ על מגוון הנושאים הנרדפים בספר אפשר להתרשם ממדגם מקרי של כותרות אחדות שניתנו לסיפורים במהדורות המודרניות: הרב מ' אליעזר אבני של הבעש"ט, נישואיו השניים של הבעש"ט, מעשה במוכסין ובעל ריחיים, הגילוי בפעם הראשונה, תפילת הבעש"ט... ביצד התקרב הרב מפולנאה אל הבעש"ט, הבעש"ט מרפא את נכרת ר' דוד מאוסטרדהא, גלגול רבינו סעדיה גאון, נוסעים לשם פדיון שבויים, מעשה בכומר שהיה מכשף, מעולם לא היו אצל הבעש"ט מעות, חלומו של הבעש"ט.

כמעט כל סופר או חוקר שכתב על הבעש"ט ניצור בקובץ הזה כריי לצייר את דיוקנו. שאלות המפתח שעלו כפניהם הן כדלהלן: בהתחשב בסוגיות המתודולוגיות, מה הזיקה שבין הסיפורים הללו לבין מאורעות היסטוריים? מהו הנרעין ההיסטורי המסתתר מאחורי הסיפורים או המציאות ההיסטורית שעליה הם מצביעים? כל חוקר כחר לו סיפורים כדאות עיניו, בהבליטו סיפורים אלה או אחרים על חשבון השאר. אחדים מן הסיפורים נתפרשו כפנטזיות, אחרים כגוויזואל המיוסדות על מאורעות היסטוריים, ועוד אחרים הוכתרו בתואר 'אותנטיים', דהיינו, הם משקפים נאמנה היבטים של אירועים היסטוריים.

דובנוב, וחוקרים אחרים שנתלו בו, קבעו כפי הנראה שאמת המידה לאמינות היסטורית היא סבירות. אירועים ההולמים עקרונות רציונליים, שיכלו לכאורה להתרחש – קרוב לוודאי שאומנם התרחשו. ברם רבים תפסים האגיים המובהקים בסיפורים של 'שבתי הבעש"ט', כה רבים עד שהם מפריעים לעקרון הרציונליות וכופים על דובנוב ועל חוקרים אחרים להישען יותר על מוטיבים דפוסי התנהגות החושים בסיפורים, ולא כל כך על העובדות הספציפיות שמסופר עליהן. הם הניחו, ככול

1. הטקסט המקורי לא חולק ליחידות סיפוריות. רובינשטיין במהדורתו זיהה 214 סיפורים נפרדים; כר' עמוס ומינץ, בתרגומם האנגלי, סברו שיש 251 יחידות.

כרי להדגים נטייה מועצית זו, להחיל פרישנות היסטורית על ספורים שנועדו ככל הנראה ליעצב דמות ספורית, נפנה למחזור ספורים המתארים את מעשיו של ר' אדם בעל שם'. אדם זה מנאר את הקיטר לסעודה, וחשף את שנאת היהודים של שר החצר וכופה עליו לחזור בתשובה, ומלמד את אשתו שלו לקח בעיני צניעות והסתפקות במיעוט. ר' אדם אף מצווה בחלום להעביר לירי הבעש"ט כתב סוד קדושים שברשותו; משימה זו מוגשמת על ידי בנו (האלמנה) של ר' אדם.⁵

דוכנוב הנחית מאחורי ספורים אלה מסמנת העובדה, שהבעש"ט אימנם למד את תורת הנסתר מיוזרי שנקרא בספורים בשם ר' אדם. גרסם שלום הורה החזיק אחריי ואף הציג שהשם 'אדם' איננו אלא כינוי-סתר להעשיל צורה, שבתאי ידוע, ויפה אליאך טענה שירב' אדם איננו אלא כומר רוסי-אורתודוקסי ידוע.⁶

ברם הוא שמרוק כבר הוכיח שר' אדם היה בעל שם אגרי למחצה, שהספורים על אודותיו נוצרו על רקע העיר פראג של שלהי המאה הישי-עשרה. אם יש לספורים אלה גרעין היסטורי, אין לו דבר עם הבעש"ט או עם פולין. במאה השמונה-עשרה כבר הייתה דמותו של ר' אדם מופרת בקרב יהדות אשכנז, אך הבעש"ט, איש המתחזת הראשונה של המאה השמונה-עשרה, לא יכול היה להגיע לירי מנגע לא עם ר' אדם ולא עם בנו.⁷ הסיפור שב'שבתי הבעש"ט מכונן, כנראה, להפציה לבעש"ט לגיטימציה על ידי שיוכו לשלשלת של מסורת מיסטית. הנסיון לזהות אישיות או אפילו ארוע כלשהו מחיי הבעש"ט כמשיקע בספורי ר' אדם נידון מראש לכשלון.

במקום אחד ניסח דוכנוב בצורה מפורשת יותר משעשה דוכנוב את אמות המידה שעל פיהן החשיב ספור זה או אחר כחומר היסטורי. שתיים היו אמות המידה: (1) 'יצירת המסורת', דהיינו (על פי הבנתו), מוציאן של הסיפור – האם סופר על ידי עד ראיתי; ו(2) 'האמתם הפנימית של הדברים לבעש"ט ולדעותיו', כלומר, מה שב'בעש"ט עשה חייב להראים למה שהיה צפוי לעשות על פי המהמרות וההימנות שנמסרו בשנה.⁸ לדיון של דינור, אפוא, פירושים של הסיפורים היה תלוי בפירושו של הממסר.

18 *Thirteenth Century Sainthood, Comparative Studies in Society and History*, (1976), p. 437

5 שבת הבעש"ט, עמ' 41-46.

6 דוכנוב, תולדות החסידות, עמ' 44-45; ג' שלום, 'הביא השבתאי ר' העשיל צורה – ר' אדם בעל שם', ציון, ו (תשי"א), עמ' 89-93; ז (תשי"ב), עמ' 28. Y. Eliach, 'The Russian Dissenting 28 Sects and their Influence on Israel Baal Shem Tov, Founder of Hasidism', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 36 (1968), pp. 67-68. (לביקורת על השערותיו של אליאך ראה תפרק השלישי, על יד הערות 68-75).

7 ח' שבת, 'רסיפורים על ר' אדם ב'יש וגלגוליהם בנסאות "שבתי הבעש"ט", בתוך: תנ"ל, ספרות יידיש בבלין, 'ירושלים תשמ"א, עמ' 119-139.

8 דינור, במפתח הדרות, עמ' 188-189.

הנראה, כי אפילו יש בספורים פרטים מוטעים או אנדרים, הרי פרטים אלה 'משפיקים' את האמת, ואילו התמונה הכוללת העולה מתוך הסיפורים מנאר את המציאות במידה סבירה.²

דברים אלה מודגמים היטב בצורת סיפול של דוכנוב ביריעות הנמסרות ב'שבת הבעש"ט' על ילדותו של הבעש"ט. הסיפורים על הורי הבעש"ט ועל לידתו מכילים יסוד אנגרי מובהק, כמעט הכולט ביותר בספר. אף על פי כן, דוכנוב, תוך נסיון לקבוע את שנת לידתו של הבעש"ט, נתלה באגדה שעל פיה נשבה אביו של הבעש"ט במלחמה והבעש"ט נולד אחרי שישב בריא ושלם, מכאן הסיק כי 'שנת חירות קדמה ללידתו של מיסד החסידות [והילד] בא לעולם אחרי ששקטה הארץ. באמת פסק הכנוש התורכי בפודוליה לאחר ברית השלום בקאלוביץ בשנת תנ"ש (1699)... ובכן נולד ישראל בן אליעזר קרוב לזמן זה...'.³ אך דוכנוב לא ניסה להסביר מדוע עלינו להניח שיש לאגדה זו זיקה כלשהי למציאות.

באשר לילדותו ובחירתו של הבעש"ט, אין תימה שהיריעות על תקופה זו בחייו נשמטרו במידה המועט ביותר. באותו פרק זמן לא ידע איש על העתיד הנכון לבחור הצעיר. למרות אמת ברורה זו, דוכנוב ורוב החוקרים קיבלו את הסיפורים הללו כתיאור מדויק 'פחות או יותר' של מעשי הבעש"ט קודם שעלה על הבמה הציבורית. כל מה שלא נכנס לגדר של 'פשוטיות וזרות' נתקבל כאילו הוא, לכל הפחות, 'קרוב לאמת'. האפשרות שהסיפורים נוצרו בכוונה מכוון כרי ליצור גיבור ספורתי בעל תכונות מוגזרות (לדוד בודד נס, יתמות, עוני, צניעות, "מלח הארץ", תוליה בשלשלת רבולה, חוכמה טבעית, וכו') לא עלתה בכלל לדיון. מוצאן הנחת, העובדה שהתמך בכוחות עצמו ואישיותו – אורב טבע, חכם אך לא-קונונציונלי – נתקבלו כמובנים מאלהם.⁴

2 ש' דוכנוב, תולדות החסידות, תל-אביב תשל"ה, עמ' 41-45; י' צינברג, תולדות ספרות ישראל, ה', תל-אביב-יפו תשי"ט, עמ' 163 ואילך; ר' מאהלר, 'דברי ימי ישראל: דורות אחרונים, מרחביה 1955, כרך א, ספר ג, עמ' 210-219; B.D. Weinryb, *The Jews of 1100 to 1800*, Philadelphia 1972, pp. 263-269. תשל"ב, עמ' 139-159, 162-159, ולודי, *The Kavvanoth of Prayer in Early Hasidism*, in *idem, Studies in Eastern European Jewish Mysticism*, ed. D. Goldstein, Oxford 1985, pp. 100, 102. בעל-שם 'שוב', מולד, ח (תשי"ד), עמ' 340 ועוד לרוב.

3 דוכנוב, תולדות החסידות, עמ' 43. זו הפרשנות הטיפורית הנרחבת בתוך השתיי.

4 C.F.L. Raglan, *The Hero: A Study in Tradition, Myth and Drama*, New York 1936;

O. Rank, *The Myth of the Birth of the Hero*, New York 1964; M. Hadas & M.

Smith, *Heroes and Gods: Spiritual Biographies in Antiquity*, New York 1965, p.

3; M. Smith, 'Prolegomena to a Discussion of Arealogues, Divine Men, The Gospels and Jesus', *JBL*, 90 (1971), pp. 186, 191; M. Goodich, 'A Profile of

שמעתי מרחב דקהלתינו פ[עם] א[נתת] כתב איש אחר תורת הבעש"ט מה ששמנ[ע] ממנו. פ[עם] א[נתת] ראה הבעש"ט ששד אנת[ת] הולך ואוחז ספר בידו. אמר לו: מה זה הספר שבידך שאמה נושא? השיב לו: זה הספר שחיברת. אז הבין הבעש"ט שיש איש אחר שכותב תורתו. וקיבץ כל אנשיו ושאל אותם מי בכס כותב תורתך? הודה אותו האיש והביא לו כתביו, ועיין בהם הבעש"ט ואמר: אין כאן אפילו דבור אחד שאמרת.¹³

כך הראה שלום כיצד יכול היה סופר ריאליסטי לחזור ולהופיע בתור אגדה במרחב זמן של דור אחד בלבד. אך הוא לא הסביר מניין ידע שהגרסה הראשונה אותנטית או אפילו 'מפוכחת'. אם לשפוט לפי ניסוחיו, השיקולים שהנחהו לזון את הספור לאתונטי הם העובדה שהמספר היה כן זמנו של הבעש"ט והיו בו פרטים פשוטים וסבירים לכאורה. סיפור זה ואחרים התייחסו למאורעות היסטוריים שאירעו במציאות; לא היה מרחק רב ביניהם לבין תיאורים היסטוריים ממש.¹⁴

בהתחשב באמות המידה המקובלות להערכת ספרות השבועים (כגון: סמיכות בזמן בין המקור לבין נושא; פרטים פשוטים וריאליסטיים; נימה לא-דרמאטית; העדר ציטוטים ישירים; העדר דמויות לא-אנושיות), קרוב לודאי ששלום זיהה בהצלחה איזו משהי הגרסאות היא הקדומה יותר. ברם איתן אמות מידה איון מבטיחות לנו, בנוסף לכך, שהגרסה הראשונה היא 'מפוכחת' ואלו אותנטיות.¹⁵ ואם אפשר לזהות בה את האלמנטים ההיסטוריים?

ר' ישראל יפה פרסם לראשונה את ספר 'שבתי הבעש"ט' בשנת תקצ"ה (שנת 1814), בקאפוסט שברוסיה הלבנה. הספר נפוץ במחוזות ויצא לאור שוב במהלך השנתיים הבאות, פעמיים בעברית ושלוש פעמים ביידיש. המשכיל יוסף פרל סטר, שבמשרו פרק זמן זה, לערך, נמכר למעלה מעשרת אלפים עותקים של הספר.¹⁶ חשקסר עצמו בעייתי. המהדורה הראשונה (תקצ"ה) לא הייתה מבוססת על כתב יד אוטוגרפי. כתב היד היחיד שבידינו (ואף הוא איננו אוטוגרף) נכרל באורח ניכר מן

13 שבתי הבעש"ט, עמ' 230.

14 שלום, 'דמותו ההיסטורית', עמ' 347, חסיק מרחס בין שתי הגרסאות לסיפור, בין הזוהר, כי ראשי שהיה כנראה אחראי לשינוי באופי היה 'מיוצגיה העיקריים של האגדה ההיסטורית' ביוזם של אור מות הבעש"ט.

15 לביבליוגרפיה קצרה של המחקר על ניתוח ספרות השבועים ראה: מ' רוסמן, 'לתולדותיו של מקור היסטורי', ציון, נח (תשנ"ג), עמ' 177 וערה 3, 181 הערה 24.

16 י' פרל, על מהות כתב החסידים, מהד' א' רובינשטיין, ירושלים תשל"ג, עמ' 77-78; לרשימת המהדורות והמרגומים השונים של 'שבתי הבעש"ט' ראה: י' רפאל, 'שבתי הבעש"ט', ארשת, ב (תשי"ד), עמ' 358-377; ג (תשי"א), עמ' 440-441; לרשימה זו חשבו להוסיף את י' מונרשיין, 'שבתי הבעש"ט כתב-יד', ירושלים תשמ"ב, וכמוכן את מהדורותיו של א' רובינשטיין.

כאן, לפחות, עולה מאמות המידה האלה גישה ריצונית למינוח החלקי של היספורים. על פי גישה זו, למשל, האגדות על חיי הבעש"ט קודם שהתפרסמו כמורה לא-פרמלוגי יהיו כבתנית דיוקן קולקטיבי של התנועה; אך בודאי שאין כהן כיון ללמדנו על חייו של הבעש"ט כפרט. ואילו האגדות על נסיונו הכושל של הבעש"ט לעלות לארץ ישראל, או על יחסו לפראנקסיסים, עשירות להתפרש על יסוד ריצונית שהבעש"ט ביטא במהותיותו ובמכתביו. עם זאת, כבר דינור עצמו הצביע על הקושי שבקביעת מוצאן של המימיות. לאור היסוסיו, ולאור הפקפקים באשר למוצאות בספריו של ר' יעקב יוסף מפולגא (ראה לעיל, פרק שמיני), ספק בעיני אם ניתן להשעין את היספורים על הכנת המימיות.

גם שלום נתלה בספר 'שבתי הבעש"ט' בתארו את ימי הבעש"ט הראשונים, אך עיקר הכניס להיארו הוא דיווחים של עדים מהימנים והתכתבויות. רק אחרי שקבע את קווי היסוד של אפיון הבעש"ט על פי החומר האמור פנה גם אל קטעים אחרים ששלף, בזהירות רבה, מהיספורים ומהמחמורות על מנת להשלים את התיאור. למשל, אחרי שהוכיח באמצעות עדויות בלתי תלויות ובעזרת האגרות האגרות, שהבעש"ט עסק באופן מקצועי בקבלה מעשית ושהיה מלומד ומכוונ יותר משהנחהו דונונו וחוקרים אחרים, חוסף שלום פרטים לעובדות יסוד אלו מוך שימוש במימיות המצוטטות ובסיפורים מסדיים.⁹ ברם מאז התברר שהרבה מן החומר ששלום החשיבו כמהימן ובלתי תלוי איננו עונה על דרישות אלו.¹⁰ יתרה מזו: מדי פעם קבע שהמחמורות או סיפורים מסוימים הם 'היסטוריים' מבלי שפירט את אמות המידה לכך.¹¹ לכסף בנה שלום על חומר זה, שנראה לו אותנטי, את הגרעין של תיאורו. תיאור זה, מצדו, הנהה אותו בהוספת פרטים מסיפורים אחרים, שאמינותם ההיסטורית מטופקת עוד יותר.

אומנם סיפק לנו שלום דוגמה לאגדה אשר לה 'גרעין היסטורי'. הוא ציטט את היספור הכא על הבעש"ט מפי ר' פינחס מקריק:

... שאחד היה כותב מה ששמע מפיו [של הבעש"ט] וכאשר נתדע להבעש"ט מזה, צוה להמוכרו לעיין בכתבים וראה שלא היה כתוב דבר אחד מדברי הבעש"ט, ואמר הבעש"ט ז"ל כי אותו אדם לא שמע לשם שמום, לכך נתלשבה) בו קליפה ושמע דברים אחרים.¹²

מדובר כאן, טען שלום, בסיפור 'מפוכח' ואולי אותנטי על מעשה שהיה, ואז הביא גרסה שנייה של אותו סיפור, כפי שהוא מוכא ב'שבתי הבעש"ט' בשמו של ר' גדליה מליניץ:

9 שלום, 'דמותו ההיסטורית', עמ' 346-356.
10 ראה: פרק שישי, במסגרת ליד הערה 5 ובהערה עצמה.
11 שלום, 'דמותו ההיסטורית', עמ' 338-339 ולדוב.
12 שם, עמ' 346-347.

גם נניח שהסיפורים הם היסטוריים 'פחות או יותר', נראה שאינם מהווים אלא אוסף מקרי של אנקדוטות ללא כל דבק מלכדי. האידיועים הנמסרים בהם אינם מתוארכים וברור ככל אינם מתייחסים לנסיבות מוגדרות. במצב כזה, כל נסיון לשחזר את הקקשר ההיסטורי משול, על פי ניסוחו של דינור, לומציאת פתרון למשוואה אלגברית, שאין בה כמעט אלא 'נצלמים' גרידה.²¹ מכל האמור משתמע, שחזקת המבקש לברר מן הקש את הגרעין ההיסטורי עומד בפני קשיים עצומים, העלולים להביא לזיזי הסכול רב.

אף על פי כן, עלה בידי מספר חוקרים, בוכות עמל מייגע, להוכיח שבכסיס היסטוריים מונח רובו היסטורי. אחדים מיוזמי האקדמיים של גרשם שלום עשו צעדים חשובים בהצטקת הגישה של 'גרעין של אמת'. אברהם רובינשטיין קודם את המאמץ לאתר אלמנטים היסטוריים בסיפורים על ידי השוואת גרסאות חלופיות של הסיפורים עצמם. בסדרת מאמרים השווה בין גרסאות שונות של כמה מן הסיפורים שבצרכות השונות של 'שבחי הבעש"ט'.²² רובינשטיין ניסה לשער את מגמותיו ונטייתיו של כל עורך ועורך ועל פי השערות אלו להסביר את מרבית ההבדלים בין הסיפורים; על יסוד זה הציע לקבוע אילו פרטים שייכים לסיפור 'המקורי', ואילו פרטים אינם 'לדתיים' בבירור ולפיהם צשורים להזשטב כעובדות.²³

צעדים חשובים עשה רובינשטיין בבירור יריעות ביוגרפיות על כמה מן האישים המוזכרים בסיפורי האוסף ובהפרדת היבטים אחדים של מכתבו ושל עקרונות ארגונו. על יסוד השוואותו תיאר את הבעש"ט כאישיות דו־צדדית: מצד אחד, בעל שם ועושה נסים להמונים, אך מצד שני גם מנהיג דתי רב השראה, שקיבץ סביבו תכורת עצלות של תלמידים ומאמינים.²⁴

רבים מהסבריו של רובינשטיין מבריקים, אך הם תלויים במיעט לחלוטין בניתוח סקסטואל-פנימי. אין כל כטחון שתבניתן שבנה איננו עומד על בלימה.²⁵ יתרה מזו,

21 דינור, במפנה הדררות, עמ' 195.
 22 'שבח משהו הבעש"ט', תרביץ, לה (תשכ"ז), עמ' 174-191; 'סיפורי ההתנגות בספר "שבחי הבעש"ט"', עמ' ספר, ו-1 (תשל"ז), עמ' 157-186; 'אגרת הבעש"ט לר' גרשון מקוטוב, סיני, ס (תשל"ז), עמ' קק-קלס; 'על רבו של הבעש"ט ועל הכתבים שמהם למד הבעש"ט', תרביץ, נח (תשל"ט), עמ' 146-158; 'הערות לט' שבחי הבעש"ט', סיני פו (תשי"ט), עמ' סב-עא; 'על מלשה סיפורים בט' שבחי הבעש"ט', סיני, צ (תשי"ב), עמ' רטס-רעט.
 23 השווא: מורישוי, 'שבח הבעש"ט כתביו', עמ' 65-67.

24 השווא: 'Hasidism in the First Stage', in *Hasidism as a Movement* – The First Stage, ed. B. Safra, Cambridge MA 1988, pp. 8-19.

25 יוצא מכלל זה ניסוחו של רובינשטיין, 'אגרת הבעש"ט', עמ' קכט-קלג, לוחה את הסיפור על 'עליית הנשמה' של הבעש"ט בימי כיפור תקי"ז (1757). כאן משהו רובינשטיין את פניו הסיפור

תקטט המורפס ומכתב היד ששימש את המדפיס.¹⁷ יתר על כן: המדפיס עצמו חודה בפה מלא שעריך את כתב היד שמהנו הדפיס. הוא שינה את סדרם של סיפורים אחדים, הוסיף חומר ממקורות אחרים, הקיף חמישה-עשר קטעים כסוגניים ותקין את הטקסט.¹⁸

גם תוכנם של הסיפורים מקשה על ההיסטוריון. מצויים בספר סיפורים שהם לכאורה גרסאות שונות של אותו אירוע וסיפורים המקבילים לדברים שסופר במקורות אחרים על האר"י (ר' יצחק לוריא) או על דמויות נודעות נוספות.¹⁹ קשה עוד יותר אופיו האגרי המורכב של חלק ניכר מן החומר. עורכי המרגום האנגלי המודרני של 'שבחי הבעש"ט' דן ב'רעמוס וג'ודים מינץ, כללו במהדורתם משהו של מוטיבים פולקלוריסטיים מוכרים המופיעים בסיפורים. על פי חלוקתם של הספר ל-251 סיפורים, רק 44 סיפורים חסרים לגמרי כל מוטיב כזה, ואילו 87 סיפורים מכילים כל אחד לפחות חמישה.²⁰ אומנם ייתכן שהחיים מתנהלים ברפסטים סטריאוטיפיים ושהמוטיבים הפולקלוריסטיים הושבעו על מצע עובדתי רחב; עם זאת, מספרים העצום של אלמנטים כאלה מציב מכשול גבוה בפני כל ניתוח היסטורי פנימי של הסיפורים.

17 כתב היד האמור נכתב כנראה שנים מיעטת קודם למהדורת הדפוס של תקי"ז (ראה: רוסמן, 'מקור', עמ' 183-184); על ההבדלים לעומת הגרפס ראה: מורישוי, 'שבחי הבעש"ט', עמ' 18-7.

18 דגתי בעינת אלו במאמרי 'מקור', עמ' 183-210. במשך שנים רבות סברו חוקרים, על פי החברות בין מהדורות הדפוס העברית ומחזורת היידיש הראשונה, אוסטרוא מקליה, שזו האחרונה מבוטסת על כתב יד לא-ערוך של 'שבחי הבעש"ט'. ברם הנהה זו על קיום 'נוסח מקורי' כלשהו איננה עובדת היות בבידיהן, מורישוי, 'שבחי הבעש"ט', עמ' 22-47, תוכיח כי ההבדלים נובעים מדרסם של המח'גמים ליידיש בעת הדוא: ואילו אני טעמתי (שם, עמ' 180-183) שהם משקפים גם שינויים אופייניים במרגום של כל ספר שבהם משהו ספורות כעברית לשפת דיבור כגון יידיש. יתר על כן, אחדים מן השינויים במהדורת היידיש מיושמת בכאורה לפתור בעינת סקסטואליות שובעו מעריכת המדפיס. התרגום ליידיש מיושמת בבירור על מהדורת הדפוס העברית של תקי"ז, אם כי הוא מצרף - על פי תפוס התפתחות האופייני לספורת השבחים - מסורות בעל פה נוספות ואת חלופיות. ראי' לצייץ שהמהדורת האנגלית של כו־רעמוס ומינץ איננה מוסרת נאמנה את מקום הטרגוברים בטקסט, ולפיהן קשה עוד יותר לזוהת את נקודות ההתעבות של המדפיס: ראה דפוס ראשון, בבות הספרים הלאומי האוניברסיטאי, ירושלים, R 835V4001.

19 ראה, למשל 'שבחי הבעש"ט', עמ' 56-59, 79-90, 197-198. באשר למקבילות המתחיימות לדמיות אחרות, ראה: י' דו, 'סיפור תוסדי, ירושלים תשל"ח, 68-71; ז' גנגל, 'הסיפורת החסידית, ירושלים תשי"א, עמ' 25-27; שבוריק, י' אים, עמ' 119-139; רוסמן, 'מקור', עמ' 93.

20 In *Praise of the Baal Shem Tov*, transl. & ed. D. Ben-Amos & J. Mintz, Bloomington IN 1970, pp. 290-305. (התאמתן לעניין של כמה מהקטגוריות הללו נוטלת במסוף).

ששיגרו לארופה חסידים אשר עלו לארץ – איגרות שרבות מהן אבדו או טרם נתגלו – בצירוף עם עדויות ראייה מפני עוללים ששבו לאירופה מסיבה זו או אחרת. בסיכום טען, כי גם אם צבעו המביאים לבית הדפוס את הסיפורים החסידיים בצבעים שהלאו מגמות רעיוניות או תעמולתיות מטרימות, הרי יש בהם 'גרעינים היסטוריים של ממש ומותר לדאות בהם מקור היסטורי חשוב'.²⁹ בכך העניק ברנאי לזמה מסיפורי הקובץ מעמד חדש. אם אכן נכון שהם מיוסדים, לפחות בחלקם, על מקורות ראשוניים כותבים, אזי אמיתותם מותחזקת. וגם אם הוא טועה בהנחתו, הרי הדגים, כמוהו כברטל, את ערכם ההיסטורי של הסיפורים האגדיים.

לאור עבודתם של ברטל וברנאי, ולאור המקורות הפוליניים (ראה הפרק הבא), מן הראוי לשוב ולעיין בסיפורי 'שבתו הפעיל' ולבחון את מלמדם כמקורות היסטוריים. בעוד שתוקרים ברור הקודם, כגון שלום ורובינשטיין, נשענו בעיקר על נתינת פנימי כדי לזוהות את האלמנטים ההיסטוריים שבסיפורי השבתים, הגישה החדשה הוסיפה יסוד חשוב – מקורות מקבילים בלתי תלויים. ככול שנרבה לפנות אל מקורות מקבילים כאלה, כן מגבר סבירותן של תוצאות המחקר.

כרם, גם אחרי הגדרת הצד המציאותי וזיהוים הכטוח של אישים ושל ארועים, לא הם החיפוש אחר ההיסטוריה שמאחורי הטקסט. גם הנתנה שסיפור הניחן בסבירות, בנסיבות ברורות, בפשטות ובדייקן פרטני הוא 'היסטורי' איננה חופפת את הסיפור לתיאור היסטורי אמין. אל לחוקרים, שעה שהם מביחנים יחידות סיפוריות בודדות, להתעלם מן הספר השלם שבו נכללן.

ברטל הוכיח במאמרו, כי בעוד שסיפורי 'שבתו הפעיל' משמרים פרטים היסטוריים של אירועים הקשורים כול' אלעזר, פרטים אלה מורכבים רק רובך אחד של הסיפור, אך לא הורכב החשוב ביותר. מגמתו האמיתית של הסיפור, אליבא דברטל, הייתה לעצב את דמותו של ר' אלעזר על מנת לקדם שיתוף פעולה בין חסידים ומתנגדים ולהקרות את הביקורת הגואה מצד מחנה המשכילים באותה עת. סיפור חייו של ר' אלעזר 'אויס' לשידור הצרכים הרעיוניים של התנועה בראשית המאה התשע-עשרה.

והרי דוגמה לסכנות האורבות לפתחו של מי שטועה בפרטים היסטוריים מדויקים ורואה בהם השתקפות נאמנה של ארועי רחב יותר. בפרק הראשון צוטט התיאור ב'שבתו הפעיל' על קבלת הפנים שלה זכה הפעיל' במח'בנו':

מלשה כשבא הפעיל' לק[ה]לת[ו] מעיזבו לא ה[י]ת[ו] חסוב בעיני החסידים היינו ר' זאב קוצניץ ור' דוד פורקעס מחמת השם שקראו אותו בעש"ש כי שם זה אינו נאה לצדיק.³⁰

29 שם, עמ' 379.
30 שבתו הפעיל' עמ' 224-226 ראה גם: פרק ראשון, על יד הערה 29.

חלק ניכר מנתינתו מושתת על ההנחה, שהתרגום היידי של שנת תקע"ה הוא עריכה בלתי תלויה של המקובץ, והרי הנחת זו הוכחה מאז כמושעית.³⁶ תוקרים אחרים ניסו להמשיך בנסינו של שלום לשלב נתינת פנימי והשוואה עם מקורות חיצוניים. ישראל ברטל השווה את הסיפורים שבשבתו הפעיל' המדברים בעלייתו של ר' אלעזר דוקות לארץ ישראל ובמותו שם עם מקורות שונים, בדפוס ובכתב יד, ואף עם ארכיב מכמבים שכתב ר' אלעזר עצמו. לשיטתו של ברטל,

האגדה החסידית שימרה ידועות היסטוריות, שמתו התארכים. אף המתה המשיחית לקראת שנת ה'ת"ק [= 1740-1739] רמז בה. העשייה הרעיונית ומגמות אפולוגיות לא הביאו לשינויים משמעותיים ברובד 'ההיסטורי' שבסיפור עליית ר' אלעזר מאמסטרדם. האגדה בדבר יכולתו של הפעיל' לדאות מרחוק נתרקמה סביב אירוע היסטורי ממשי בתאריכים ידועים וניתנים לאימות... מסתבר אפוא כי ההיסטוריון יכול להיאחז באגדות שבשבתו הפעיל' כנקודת מוצא לשחזור אירועים היסטוריים. ואם שיתק לו מחלו העלה בחקירתיו חומר מקביל המשולב בדיעות הפלולות באגדה, עשוי גם מה שנראה כמבט ראשון כה-היסטורי להולטיין להשתלב בעבודתו ההיסטורית.³⁷

פירושו של קביעות אלו לגבי תוקפו של ספר 'שבתו הפעיל' הוא זה: אחרי שגמיש מן הסיפורים את המוטבים והאגדיים, מותר להתייחס לפרטים הנתורים כאל 'רובד היסטורי' הקשור לאירוע היסטורי ממשי. ביטוי המפתח הוא 'נקודת מוצא'. הסיפורים עשויים לשמש לחוקר כעין תמרון שהמרחש דבר מזה, אך אינם יכולים לספק לו מידע מדייק לגמרי על ההתרחשות.

השוואה אחרת של סיפורי 'שבתו הפעיל' עם מקורות מקבילים נעשתה על ידי יעקב ברנאי.²⁸ על יסוד איגרות ומקורות אחרים שמוצאם מארץ ישראל, והתנועים באישים שונים ובאירועים שנוכחו בשבתו הפעיל', הוא גילה הקבלות רבות בין הסיפורים לבין המקורות הללו. ברנאי חווה דעתו, שחסיפוסים בשבתו הפעיל' המתרחשים לאירועים ולאישים בארץ ישראל נכתבו, קרוב לוודאי, על יסוד האיגרות עם ידיעות ממקורות חרץ, ומכוח שחוקר לסיפור הוא המשפט הראשון שנועד להחיות הרבנית בימות הפאוקסיסים באתה שנה, במקניץ-פודולסק.

26 ראה לעיל, הערה 18.
27 ל ברטל, 'עליית ר' אלעזר דוקה לארץ-ישראל בשנת תק"א', בתוך: הנ"ל, גלות בארץ, ירושלים תשנ"ד, עמ' 34.
28 J. Barnai, 'Some Clarifications on the Land of Israel Stories of "In Praise of the Ba'al Shem Tov"', *REJ*, 146 (1987), pp. 367-380.
ירושלים תשנ"ה, עמ' 129-139.

ויוקרה. הוא נחשב לבקב בתורת הטרי, הפועל בתוך גבולות המסורת והוא בר סמכה בתחומים מסוימים של מסורת זו. לפחות חסיד אחד, ר' משה מקטוב, החשיבו כבעל שם שראוי להזוין בו, וכפי שנראה בהמשך, המקורות הפולניים מגלים לנו כי הבעש"ט נמתך על ידי ממשד הקהילה היהודית במז'ביז'.³⁷

לעומת זאת, העדויות על התנגדות מעטות. אם נכונה מסקנתו כחלק האחורון של הפרק הראשון, שבועלי שם לא שויכו בהכרח לרובד נוחה בהכרה, אי שילוב מסקנה זו בפרסומי המיוחד של הבעש"ט מעמיד בספק את משמעות הסיפור שבפני הבעש"ט. סיפור זה, ואחרים הדומים לו, מזכירים מתנגדים אשר פיקפקו בכוהנתו, בשיטות עבודתו כבעל שם או בימודתו לחיות איש קודש. הם אינם מוצגים כדוחים את דרכו הרוחנית או את המסר האמוני שלו.³⁷ הם מבטאים בעיקר הסתייגות מהבעש"ט כפרט, דהיינו מפני הטכניקות שלו או סירוב להכיר בכוהנתו הרוחנית. הם אינם מייצגים סיעת מתנגדים, הנבדלת בעקרוניות דוקטורינייזם או ביריבות פוליטית מהמתנה שבראשו עמד הבעש"ט. אין ולו אחד מהלועגים לבעש"ט שאפשר להארו כחלק מתנועת התנגדות מאורגנת. ההתנגדות לבעש"ט המצוירת בספרים אלה לא הקימה מוסדות.

על מנת להוכיח כי נציגי הממסד הרבני תיעבו את הבעש"ט ואת חידושי הריא גרשם שלום קטע מספר, שפורסם בראשית שנות הארבעים של המאה השמונה-עשרה וכו' הובעה ביקורת כלפי

חרישים מקורב באו נמנו עיניהם בממוץ והיה להם דבר ח' לחרפה והיה איש הולך רוח [מכנה ב' יא] בסיפורי משלים ודרך הלצה הוא יוכיח לעם הזה ולא יאמר ללבם הבל והמה מעשה תענועוים ואין בהם מועיל להרים מכשול מודרכי שארך בדרך הישר בעיני ה'.³⁸

שלום הניח שמדובר כאן בהתקפה על הבעש"ט, הוא איש הולך רוח, המואשם בהתנתפות לקהל שומעיו כדי לזכות ברווח כספי. ברם חיים ליכודמן הכיח, ששלום הוציא קטע זה מהעשה הובעה בו ביקורת על בעלי הפנים שסירבו, מחוץ שיקולים כספיים, להמור בתלמידי חכמים אמוניים ולהשקיע בלמוד תורה לאומית; במקום זאת הם הסתפקו בחזרות מוסר שטחית ובלתי מועילה מפי מגידיים עממיים. ה'חרישים מקורב באו' הם בעלי הפנים, וה'איש הולך רוח' איננו אלא אבטיפוס של המגיד העממי ולא פריט זה או אחר.³⁹

37 ראה, למשל: שבחי הבעש"ט, 81-280, 281.

38 הספר הוא 'משמרת קודש' לר' משה מסאטאנוב (נאלקווי תקי"ז), ס"ח ב' ע"א. ראה: ג' שלום, 'שתי העדויות הראשונות על תורת החסידים והבעש"ט', תרפ"ג, כ (תש"ט), עמ' 232, 233.

39 ח' ליברמן, אהל רח"ל, א, ברוקולין תשי"ם, עמ' 38-49; וראה גם: מ' פיקאוו, 'בני צמחת החסידות, ירושלים תשל"ח, עמ' 131-141. פייקאו', שם, עמ' 306-321. הריא גם כיצד מקור

בהמשך מסופר כיצד הצליח הבעש"ט להכניס תלמיד של שני החסידים לגן עדן וכיצד לימד תורה בישיבה שבבשמיים. אי נגלה התלמיד המה למוריו הארציים וסיפור להם על מעשי הבעש"ט בישיבה של מעלה:

ומיד באותו שבת באו אליי³¹ לסעודה שלישית ואמר תורה זו³² וכישאל הקוּשְׁתָּה] אמר התירוץ ואמר להם אני יודע שהמת אמר לכם ומהיום והלאה נתקרב אליי.

הסיפור מביא לכאורה גרעין היסטורי מוצק: המספר היה תלמידו של הבעש"ט, ר' יעקב יוסף מפרלנאט,³³ היו מי שנקראו 'חסידים' קודם לצמיחת התנועה החסידית מן הטיפוס החדש; בתקופה זו ובאזור זה אירע כנראה שהסידים מן הטיפוס הישן תקפו בעלי שם על כך שניצלו ואף פירסמו שמות קדושים על מנת לחולל פלאים,³⁴ הטקסט מציין את שמונתיהם של החסידים ורודע לנו ממקורות פולניים ששנניהם היו קיימים במציאות.³⁵

ברם הסיפור עצמו ארוג כחוט אחד בתוך מראג שלם, המהווה נושא מרכזי בספר 'שבחי הבעש"ט': ההתנגדות הרבה כחוט אחד בנע מההנהגה שבסוד נושא זה של הספר וכיסוד הסיפור האמור, אחד לאחד. הצורך בכך נבע מההנהגה שבסוד נושא זה של הספר וכיסוד הסיפור האמור, שעל פיה היה הבעש"ט יודע ברבים כבעל שם גם ועממי ולא כמקובל מעמיק. רק משהתגבש את יכולת ההעמקה או הפעולה שלו שוכנעו מתנגדיו. קונטרסדוקטרינה זו איננה תואמת יפה את המסקנה העולה מקריאה סבירה אחרת, לפחות, של האיגרות והעדויות שנסקרו בשלושת הפרקים הקודמים: עוד קודם שהגיע למז'ביז' נעשה הבעש"ט דמות נודעת בחוגי המקובלים; הוא עשה זמן מה כשוליה בתורת הנסתר ואף נתפרסם בתחום זה; תלמידי חכמים רדועים ואחרים ראו בו יודי מכובד ואף מורה.

את הסיפור ב'שבחי הבעש"ט' ניתן לגייס כדי להנציח תפיסה העוברת כחוט השני בכתיבת חסידים על הבעש"ט ואשר הייתה מקובלת גם במחקר עד גרשם שלום (ועד ככלל). תפיסה זו גרסה שהבעש"ט, כמו ממשיכי דרכו הרוחניים בשלהי המאה השמונה-עשרה, עמד בפני התנגדות עקשנית ואפילו מאורגנת בכל צעד ושעל. כדברי שלום, 'לא פשוטה הייתה דרכו ולא תמיד סוגה בשושנים'.³⁶

אך עיון מעמיק יותר עשוי לערער מסורת זו, המקובלת כמעט על הכל. מן המקורות שנחתמו בפרקים הקודמים עולה שהבעש"ט נתנה מניחה לא מבטלת של כבוד

31 היינו, ר' זאב קוציטס ור' זוד פורקטס בא אל הבעש"ט.

32 הבעש"ט לא דיבר אותו שיעור שהעביר בקודם בשמיים לפני התלמיד המת.

33 ראה פתחת הסיפור הקודם ב'שבחי הבעש"ט', עמ' 223.

34 ראה: פרק ראשון, הערך 63.

35 ראה להלן, פרק עשירי.

36 שלום, 'דמותו ההיסטורית', עמ' 350.

ספר 'שבתי הבעש"ט' איננו יוצא מכלל זה. הסיפורים שבו נכתבו ונרפסו משום שהמקבץ (= זכותב) והמדפיס הבינו את הפוטנציאל הטמון בהם לחיזוק האמונה הדתית של הציבור. הכותב, ר' דב בער בן שבחאל, שוחט מליניץ, כתב בהקדמתו:

וכתבתו כולל [נתן] לזכרון לבני ולבני בני שירי[נתן] להם זאת לזכרון ולחיזוק אמונתו[נתן] ה' ותורתו ואמונתו[נתן] הצדיקים[נתן] ואמונת כל מי שמקרב את[נתן] עצמו[נתן] להי[נתן]ת[ברך] ותורתו ואיך תורתו ית[ברך] מוכך נפש לומדיה ויכול אדם לנא למלדידות גדולות...⁴²

ואילו המדפיס, ר' ישראל יפה, העיר בהקדמתו:

אחרי שהגיעו כתבי קודש אלו לרד... ואחרי ראי גודל רוב התועלות הנמשכים מזה בפרט כמ[נתן] ש[נאמר] בפנים כי הבעש"ט אמר שהעוסק בשבתי הצדיקים הוא כאלו עוסק במעשה מורכבו...⁴³

על מנת לנצל את כוחם המחזק של הסיפורים סדרום הכותב (שהוא, כאמור, המקבץ) והמדפיס באנתולוגיה. עובדה זו מפרעת אם מבקשים אנו להביץ את סיפורי הספר ואת הויקה שביניהם לבין ההיסטוריה. לשבתי הבעש"ט הוא, אם כן, אנתולוגיה, שנערכה לפחות פעמיים, פעם על ידי הכותב המקבץ, ר' דב בער מליניץ, ופעם על ידי המדפיס, ר' ישראל יפה. העריכה השנייה הבלעה בתוך עצמה את הראשונה. כל אנתולוגיה כפופה לאקסיומה אחת מתחום ביקורת הטקסטים, והיא: חיבור כזה, ובמיוחד חיבור המקבץ בתוכו מסורות שריו כמסורת בעל פה, מוסר לנו מרדע על העורכים ועל קוראיהם לא פחות משהוא מספר לנו על נושאותם של הסיפורים.⁴⁴

Medieval Hagiography', in *Hagiography and Medieval Literature: A Symposium*, ed. H. Bekker-Nielson et al., Odense 1981, pp. 128-133; M. Sol, 'Arguments hagiographiques et historiographiques dans les "Gesta episcoporum"', in *Hagiographie, cultures et sociétés v-xii siècles*, Paris 1981, pp. 99-101; P. Maraval, 'Fonction pédagogique de la littérature hagiographique d'un lieu de pèlerinage: L'exemple des miracles de Cyr et Jean', *ibid.*, pp. 383-397; B. Cazelles, 'Introduction', in *Images of Sainthood in Medieval Europe*, ed. R. Blumenfeld-Kossinski & T. Szell, Ithaca 1991, p. 1; M. Carrasas, 'Sanctity and Experience in Pictorial Hagiography: Two Illustrated Lives of Saints From Romanesque France', *ibid.*, p. 41; C. Hahn, 'Speaking without Tongues: The Martyr Romanus and Augustine's Theory of Language in Illustrations of Bem Burgerbibliothek Codex 264', *ibid.*, pp. 161-162

שבתי הבעש"ט, עמ' 31

שבתי הבעש"ט, עמ' 23

S. Lieberman, *Hellenism in Jewish Palestine*, New York 1962, p. xv; J. Neusner,

מובן הדבר שמתחברים מאותרים יותר ביקשו להזיגיש את מידת ההתנגדות לבעש"ט. לתסדים במפנה המאה התשיעית, שעמדו בפני ההתנגדות ממוסדת, הייתה כאן התבטאה שגם הם עשויים להגמבר. כשם שאבה"מייסדה של התנועה שינבע בעקשנות ובהתנגדה את כל בעלי הדעות הקדושות כי טעות בידם הוא אכן גדול בתורה, כך גם הם יביאו לכסוף את מתנגדיהם להכיר בהם ולהעניק להם לגיטימציה.

ההיסטוריונים הסיקו מקיום ההתנגדות, שהבעש"ט היה אישיות חשובה ושתנועת התסידות הקדומה הייתה חשובה. אם אומנם נתקל הבעש"ט בהתנגדות מצד הממסד, משתמע שהציב אתגר למסורות הללו ואיים לייסד מוסדות חדשים, ולפיכך כרוך שייסד תנועה. אם הייתה התנגדות לתנועה, הרי שהתנועה הייתה משמעותית מהותית מספר תכריח והדוקטרינות שבהן דגלה.

אם נצרך יחד את כל האלמנטים – הכבוד שנתנו לבעלי שם, מעמדו של הבעש"ט כאשר בא למליבו', שתקתה המקורות בנוגע להתנגדות מצד הממסד, ואף טיבה של ההתנגדות המתוארת בסיפורים המאותרים יחסית של 'שבתי הבעש"ט' – הרי שגשמת במידה רבה הבסיס לשענה שהבעש"ט נתקל בהתנגדות כללית כאשר הגיע למז'ברו', למרות המשתמע מהיספור ה'ל בהקשרו בספר. הוא היה מקובל 'עם קבלות', ולא ייצג דרך חדשה רדיקלית כלשהי בעשייה הדתית. הסיפור בשבתי הבעש"ט, שאומנם יש בו גרעין היסטורי של ממש אך חסר לו המקשר הרחב יותר, יועד על ידי מספריו להעביר מסר מסוים: הבעש"ט נתקבל כבולחל מופנז והיה עליו להתמודד עם אפוזיציה מושדשת, אפוזיציה מסוימת. אין בסיפור זה כדי לשקף בנאמנות את קבלת הפנים הכוללת אשר לה וכה הבעש"ט במז'ברו' או את מעמדו בקהילה. השימוש בגרעין ההיסטורי האמור מחזק להקשר הנכון עלול להוליד תפיסה מוטעית על מקומו של הבעש"ט במז'ברו'.⁴⁰

מסתבר, אפוא, שסביבות, פרטי ריאליה ואף אמת היסטורית אינם אמות מידה מספיקות לאותנטיות. הצעד הראשון בקריאת חיבור כדוגמת 'שבתי הבעש"ט' הוא להביץ שמדובר בחיבור הגיוגרפי, או במקובל היום באוצר המילים של המחקר – בגיוגרפיה קדומה. במילים אחרות, הוא לא חובר על מנת לתאר ביוגרפיה של דמות דגולה מן העבר, אלא כדי לשכנע את הקוראים בהווה שינהגו כדרך מסוימת או שקיבלו דוקטרינה מסוימת. עניינה של ספרות השבתים בראש ובראשונה הוא להעמיד חיי מופת של גיבור זה או אחר כאסמכתא כתובה לעמדה שראוי לנקטתה בהווה.⁴¹

אחר (שלמה חלמאי, מרבית המשנה תמ"ד תק"א), הקדמה, ששלים, באמרו הערויות הראשונות, עמ' 222-240, תודיר בכיקות על חסידות הבעש"טית, אינו אלא תגובה קוונטית לוחות לימוד המבוא לעומת פופולריות של תקבל.

ראו: T.J. Heffeman, *Sacred Biographies: Saints and Their Biographies in the Middle Ages*, Oxford 1988, pp. 18-30

R. Boyer, 'An Attempt to Define the Typology of 151-150, 35, 20-4', עמ' 41

כבר פסו נסים מן העולם והאמונה נחלשת וחולכת. הפתרון, אומר ר' דב בער, הוא לספר סיפורים (אמרייתים) על נסים ונפלאות, כתחליף לנסים עצמם, להגברת האמונה.⁴⁷ לא כן ר' ישראל יפה – ענייניו היה בתחום אחר. ה'כתב' טען כי פדות מספר הצדיקים; ואילו המדפיס כתב: 'איך דור שאין בו צדיקים מפורסמים', ה'כתב' ראה בצדיקים בעיקרו של דבר עושי נסים. המדפיס נטה לראותם בתפקיד מנהיגות, כי לעולם לא ישש ה' את עמו! בכל דור דורו 'סיפק' ה' מנהיגים לעמו ישראל.⁴⁸ הקובץ כפי שהבינו ה'כתב' נועד להודיש את תפקיד הבעש"ט כעושה נפלאות. ואילו המדפיס – עיקר עניינו היה בירידות על הבעש"ט כמנהיג. בעריכתו את הטקסט הוסיף את הסיפורים על הוריו של הבעש"ט, לידתו, הכשרתו בתורות חסד ועלייתו למנהיגות;⁴⁹ הוא עיצב את כלל האנתולוגיה כך שהבעש"ט הוצג כאבטיפוס של הורכ"ל המסדי הטיפוסי בן המאה התשע-עשרה, המולך בראש הציון. במקום להדיש את תשיבותו של הבעש"ט כעושה נסים פירט יפה את התהליך שבאמצעותו הוכשר הבעש"ט ליהיות מנהיג.⁵⁰

הן ה'כתב' והן המדפיס לא התעניינו בדיוקם של הפרטים ההיסטוריים: בשבילם לא היו פרטים אלה אלא חומר גלם לשימוש רטורי, לשם הוכחת טיעון תיאולוגי או איריאולוגי. הם היו נאמנים בראש ובראשונה לצרכים ההרתימים של קהל קוראיהם, ואילו שתזו הסכבה ההיסטורית של תקופת הבעש"ט או כתיבת ביוגרפיה שלו לא היו מעניינים. ספר 'שבתי הבעש"ט', בהיותו אנתולוגיה, איננו מכיל את כל הסיפורים שסופדו אז על הבעש"ט. בתרגום היידי של שנת תקע"ה, למשל, נכללים ארבעה סיפורים שלא נכללו במהדורה העברית הראשונית (ונגיסה זו אף משמשה מספר רב של סיפורים). מצייני ביריגו גם קובצי סיפורים אחרים על הבעש"ט, שנוצרו ככול הנראה ללא תלות ב'שבתי הבעש"ט'. קובץ אחד כזה, שנוצא מחוגי חב"ד, שימש מקור לרוב התוספות שווסוף ישראל יפה בחלקו הראשון של הספר.⁵¹

- 47 תשובה הסיפור המפורסם שסיפר ר' ישראל מרח"ץ, בנסת ישראל, ורשה תרס"ז, דף יב ע"א, על הבעש"ט שחולק נר ביער ואבר ייחודים וכוונות כדי לרפא חולה. על פי סיפור זה, כל דור דור מתרחק וחולק מהיכולת לחלל נסים באמצעות תיאוריה, ובסופו של דבר, במסורת הדור האחרון בספרים על תיאוריה במקום פעילות. לגרסאות ופירושים שונות על סיפור זה ראה: מ' ארל, הקבלה: הובטים חדשים, ירושלים-תל-אביב תשנ"ג, עמ' 282-283, 413-414 תעודת G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1961, pp. 350-349; עמ' 102-103; E. Wiesel, *Souls*; 168-167, pp. 1972, New York *on Fire*, 1988-1987. עמ' 198-200.
- 48 ליתדות מפורט של עמדת המדפיס בנקודה זו ראה: רוסמן, 'מקור היסטורי', עמ' 59-36.
- 49 שבו הבעש"ט, עמ' 59-36.
- 50 על הסיבות המשוערות לכך ראה להלן, פרק שנים-עשר.
- 51 רוסמן, 'מקור היסטורי', עמ' 179-180, 192-208, 209-208.

במקרה הנידון כאן יש לציין במפורש, שהחומר קיבל את צורתו הנוכחית בשלתי המאה השמונה-עשרה ובראשית המאה התשע-עשרה; הוא משקף את דאגותיהם ואת הנגיא תיזם של יוצריו ושל האנשים שלמענם נוצר באותה שעה.

והיו אשר היוו בעשיו של הבעש"ט בימי חייו, ויהא אשר יהא תוכנם של הסיפורים הללו בימי חייו או סמוך לאחר מותו, מי ששימרו את החומר, שינו בו, השמישו מתוכו או הוסיפו עליו, עשו כן בשירת חזון שהופיע דור אחר או שניים אחריו כן. רק אחרי שונטה לבחון את תגובת הספר לנסיבות החיים בעת חיבורו ופרסומו, נפל לוחות בהצלחת את חומר הגלם ששימש את המחבר, היינו, החומר בעל הזיקה הקרובה ביותר לבעש"ט ההיסטורי.⁴⁵

מאלה, אפוא, לשים לב לזכריו של ר' דב בער ב"ד שמואל:

מדי יום ביומו נתמעטו הניסים ונסתלקו המופתים. כי בימים קדמונים... [כאן מציין ר' דב בער מספר תופעות מופלאות שהיו מהרחשות בעבר דרך קביע]... כל אלה נברים היו רבים חוורים בתשובה והאמונה ה[י]תה מתחזק בלב כל איש ישראל ועכשיו בע[ו]נתו[י]נו [ת]רבים [נתמעטו הצדיקים וחשכו הרואות בארובות... נפלה האמונה עד מאוד וכמה מינות נזוקה בעולם... עזל] כן [י]עצני לכתוב ה[י]וראות [ששמעתי מאנשי אמת... וכתבתי כן] [זנה] לזכרו... ולחזוק אמונת ה' ותורתו ואמונתו [הצדיקים] ואמונת כל שמקרב [את] [עצמם] לה[ם] [יתכבד] ותורתו...⁴⁶

פעם, אומר ר' דב בער, אירעו נסים מדי יום ביומו והם שימשו יסוד לחיזוק האמונה. היום 'Judaic Uses of History in Talmudic Times', in *Essays in Jewish Historiography*, ed. A. Rapoport-Albert, Atlanta GA 1991, pp. 12-39.

ירושלים תשנ"ג, עמ' 103-104, מפרוה, קרוב לודאי, בקביעה שאגדה עממית אין היא מסוגה דבר על זמן מהרחשות אלה על עת סיפורו, שכן ברור האחרון גישה ויכוח במהות העניין בקרב היסטוריונים, אנתרופולוגים ופולקלוריסטים על תוכנו ההיסטורי של מסורת; ראה: D. Golan, 'Construction and Reconstruction of Zulu History', Ph.D. dissertation, Hebrew University, Jerusalem 1988, pp. 178-179.

על הזיקה בין נארועות היסטוריים לבין הגיוגרפיה ראה: ברטל, 'עליית ר' אלעזר', עמ' 7-18; Cazelles, 'Introduction', pp. 4-6; Soł, 'Arguments', pp. 104-94.

י"הבעש"ט היסטורי" – בין יקונסטרוקציה לדיקונסטרוקציה, חרביץ, טו (תשנ"ז), עמ' 434.

טועני: 'אולם נראה לי שניתן גם ניתן לתיק מספר זה מידע ובעדן על קווים באישיותו כפי שהופיעה ותקלה בלב הטובים אותו, על דוסי התנהגותו ועל דרכי המע שלו עם סביבתו. לשם כך על כמובן לבחון כל סיפור וסיפור לגופו'. דברים אלה מקובלים עליי, אבל סבורי שהמדינה והקדמת, בצורה שיטתית ויסודית, לא נעשתה. ניסיתי לפיט כאן את הבעיות והרכיבות בהתינה כזאת.

ובצצמם היו מרגישים אשר אינם יכולים לנצח את התשוקה אשר בוטרת. והוכרחו להתגנב מאביהם ומביתם והלכו שניגסו בהתבא להפטר ובאו לכתו. מה שעשו שם, ומה דבר עצום, ומה עסק עצום כל ימי היותם בביתו, לא גילו כל ימיהם לשום אדם, אפילו לאביהם הגאון ז"ל. ובדעתם היה לזיית וישיבים בביתו מי יודע כמה זמן היה רצונם להיות נעצרים לפניו. ובביתם נעשה רעש גדול ותמהון עצום, כי נאבדו הנדו תרי צנתרי דדהבא⁵⁴ ונתפזרו אנשים רבים על כל פורשת הדרכים לחקור ולדרוש ולבקש, עד כי לסוף שני שבועות אמר [את] שעל דרך סמוך להכפר ראה שני אנשים כאלה הולכים. והלכו להכפר מבית לבית עד שמצאו אותם בבית השו"ב והוכרחו לחזור לביתם. ואביהם, מתמת שמתו העצומה שנמצאו, לא שאל אותם: מה זה המעשה הנורא הזה. אחר זמן שאל אותם: בניי, הלא תאמרו לי מה גדולתו של השוחט מקטיליוויץ אשר אנשים כמוכם תזו נעצרים עמו זמן כזה? השיבו לו: אין באפשר לצייר לפניך טיב האישי כאשר לא ראית אותו ולא עסקת עמו. אך זאת תאמין לנו, אז ער איך קולגער פין דער גאנציר וועלט און איז פרומער פין דער גאנציר וועלט.⁵⁵ אח"כ כאשר נתרסם הכעש"ש ז"ל נסעו אליו מדי שנה בשנה.⁵⁶

ככל מה שנוגע לכעש"ש, לאור העלילה הכלתי מסובכת והפריטים המעטים והפשוטים הנמסרים בספור זה, קורב לשער שלפנינו סיפור מוקדם שנשמר. בתואר 'מוקדם' כוונתנו לכך שחסיפוס נתהווה סמוך לזמן האידיועים המתוארים בו, שכן המספרים הם המשתתפים בעלילה, דהיינו, האחים מהרגלות, והסיפור סופר פעם אחר פעם, בעיקר בקרב בני המשפחה. ועוד: על מגע קורב בין הכעש"ש לבין אחד מהאחים, לפחות, שמענו במפורש מפי אותו האח עצמו. הסיפור מתמקד בעצם במעשיהם של האחים; המידע הנגלה ממנו על הכעש"ש מתקבל כמעט כבדרך אגב. אולי מסיבה זו נאחז המספר בפריטים המעטים שנודעו לו על הכעש"ש ולא ניסה להוסיף ולקשת.

שלא ככ"שבותי הכעש"ש, אין כאן כל נסיון להאדיר את ייחוסו של הכעש"ש או לטעון שהסתיר את טיבו האמתי, המופלא או הקדוש, עד שנגלה ברכים כחלק מתכונות ידועה מראש. גם לא נעשה נסיון להכליל בשלשלת של דמויות מיטטיות לגיטימיות. כישוויי אינם תוצאה של לימוד והכשרה; הם מהסוג העשוי להופיע בבני אדם רבים – תוכחה ולא למדנות, חסידות ולא התודיעות למסורות נסתרות קדומות. הכעש"ש היה שוחט פשוט, איש שעל פי רקעו המשפחתי ומחלף חייו עד אז לא ציפו ממנו לדרב"מה מופלא או חריג. אלא שבשלב מסוים החלו הכריות להכיר בטבעו הפלתי רגיל. גם אז

54 שתי מנורות הותב האלה (ראה: זכריה ד' כ).

55 יידיש: כי הוא וכס יותר מכל העולם וארוך יותר מכל העולם.

56 גדולים מעשה צדיקים, עמ' 14.

גדולים מעשה צדיקים.
דוגמה אחרת למסורות הלופיות משמש הקובץ 'גדולים מעשה צדיקים: ספורים חסידיים' (מהדורת ג' נגאל), שבו רשם יעקב מרגליות ספורים אחרים על סוד מה שעשה מאביו ומסבו. ספורים אלה שקיפו דברים שאירעו בין הכעש"ש ובין בני משפחתו של המתכב כדורם של סבו ואבי-סבו, בשנות העשרים או השלושים של המאה השמונה-עשרה.

קובץ זה מעמיד הרבה פחות קשיים מאשר 'שבתי הכעש"ש', הואיל ומוצאם של הסיפורים ברור, ידו של עורך בהשווה בתורם רק פעם אחת והבניות הטקסטואליות אינן תמורות. נוסף על כך, המתכב מודיע לקוראיו במפורש שרשם את האנתולוגיה ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה על פי בקשתו של הצדיק מסייגור.⁵² לא זו בלבד שאהדות מן המסורות הכלולות בקובץ נראות סבירות בתוכן ובהקשרן, אלא שיש בהן אלמנטים פולקלוריסטיים מעטים והן משלמות מודע שהגיע לדיענו ממקורות חזק. הן ראיות לעיון, שמא אפשר לדלות מהן סיפורים היסטוריים.

למשל, בניגוד לספר 'שבתי הכעש"ש', המתיימר לעקוב אחר חיי הכעש"ש למן לידתו הנסית ודרך ילדותו וכתותו, שהבינוהו לתפקידו הנעלה, הרי אין בגדולים מעשה צדיקים' כל סיפור המתייחס לכעש"ש קודם לקשר שנוצר בינו לבין משפחת מרגליות בעיירה יולוביץ – קשר שעליו העיד גם ר' מאיר מרגליות בספרו 'סוד וביעו'.⁵³ בסיפור הראשון בגדולים מעשה צדיקים' מסופר כיצד התקרבו לכעש"ש האחים יצחק ומאיר מרגליות, בניו של הרב שכידן אז ביזלוביץ, ר' צבי מרגליות:

היה אז הכעש"ש שוחט ובודק בכפר קשיליוויץ הסמוך ליאוליוויץ. והיה נתבא אל הכלים, לא נשמע אז עריץ ממנו מאומה. והיה ש[וחט] וב[ודק] כמו שאר השוחטים. פתאום התחיל לפעם בלב כל אחד מהאחים הנ"ל תשוקה בערת שיסעו להשי"ב מקשיליוויץ, לא ידעו שום טעם לזה מה זה ועל מה זה, רק התשוקה גוברת בלב כל אחד ובוטרת מאין פוגמת. וכל אחד מדובר עם אחותו לאמר: מה זה עשה אלקים לנו הלא הוא דבר נפלא בלי טעם. ולא יכול לגלות זאת לאביהם ולא לפני שום אדם, כי ידעו אשר יפלא בעיני כל לאמר מה זאת,

52 הסיבת לכך ראיות למחקר נפרד. באהא עת, נאה שנה אחרי מות הכעש"ש, כבר התפשטה והתחזקה המסורת, ויגילוי של הכעש"ש עור קודם שהתפסם ברכים היה נחשב למשפחת מרגליות ככבוד ואף ייחוס גדול. לנתוח הקובץ 'גדולים מעשה צדיקים' להבחינת ההתקפות מספר הן של הוויסטוריה והן של תקופת פוסטמו, ראה: מ' אלשולר, 'קובצת יעקב: בין ביורגפיה לפפורה שבתים', בתוך דבר הקונגרס העולמי האחד-עשר למדינת היהדות, 21, ירושלים תשנ"ד, עמ' 153–160; י' חרף, 'אהלקות אידילוגיות פנים חסידיות', עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 62.

53 פרק שפתי, לוי הערות 55–58; ראה גם: שלום, 'זימותו ההיסטורית', עמ' 352.

במקרה זה, כמסופר על הבעש"ט בגדולים מעשה צדיקים' (ושלא כמסופר בלשבת הבעש"ט), האדרתו של האישי איננה תוצאה של ייחוס, ייעוד משמיים או ידיעה אוטורית שהיעניקה לו בסתר, אלא של הסידרתו ותוכמתו.

הסבר תלופי זה לפרסומו של הבעש"ט הולם גם את התיאור שמסר ר' מאיר מרגליות עצמו על הדברים שלמד מן הבעש"ט בנוגע להסידרת ולהכנה הנכונה ללימוד תורה.⁶² אך יותר מכן: ההסבר הולם גם את נסיבות המאה השמונה-עשרה, תקופה שבה התרבו 'קדישים' מקובלים, יותר מאשר התיאור הנרדן בספר 'שבתי הבעש"ט'. שם, כפי שכבר נאמר, עוצבה דמותו של הבעש"ט על פי הקווים של צדיק מיוחס בן המאה התשע-עשרה, בעל מכלול ידוע של ידיעה אוטוריית ועומד בראש חצר. סביר יותר, על פי דעתו, שהתמונה המצטיירת בגדולים מעשה צדיקים' קרובה יותר לאמת: הבעש"ט נהפך משוחט אלמוני למקובל נכבד בשל מאמציו העשיל צורף. והרי כבר נוכחנו לדעת התאים למצופו מהטיפוס של איש קדוש, כדוגמת העשיל צורף. והרי כבר נוכחנו לדעת שיכול הנגוע לדרכו בהלכה וחסיו למקובל נכבד בשל מאמציו העשיל צורף. והרי כבר נוכחנו לדעת המנהיגות הרחוקה של הבעש"ט לבין המקובל בתורה היהודית של זמנו, נהפוך הוא – סגנון זה התהווה וצמח מתוך מודלים ידועים.

נמנעו מחשיפת הגילוי, לא משום שהקדוש עצמו אסר זאת עליהם או מפני שמועד גילויי טרם הגיע,⁵⁷ אלא משום שחששו מבוזה של התורה הקונוונציונלית. באשר למועד היווצרותה של קרבה זו אל הבעש"ט, הרי הוא קדם בהכרח לשנת 1737, שנת מותו של האב ר' צבי מרגליות. ברם הדברים יכלו להתרחש גם הרבה לפני כן. אם הבעש"ט נולד סביב שנת 1700, הוא היה יכול לכתן כשחט כפרי כבר בשנות העשרים של המאה.

לצורת התגלות כזאת אצל איש קדוש, דהיינו, תכרה על ידי אישים חשובים שבאו לשרות עמו והתרשמו במידה כזאת שלא רצו להיפד ממנו, הרי הקרייזים בתורה היהודית בפולין. אחרי שהוכרו שבתי צבי למשיח שהו עמו שני רבנים פולנים ימים אחדים ורצו להישאר במחיצתו עוד ועוד. לכסוף הודיעו ששבתי צבי הוא אכן המשיח.⁵⁸ צורף הרהב העשיל צורף (1633–1700) היה עד שנת 1666 איש הם כלי חכמה ועוסק במלאכת הצורפות, ותמיד היה עושה סיגופים ותעניות וכוכה לפני ארון הקודש שיוכה להכמה ודעה... למן שנות התמישים של המאה השבע-עשרה למד לבדו, וכשהגיעה אליו הדיעה על שבת צבי, החל לדרוש בספר הזוהר ולהינא. נאמר עליו כי תדומה ללימוד הזוהר ולדוח התוכחה שנחה עליו הוא היה יודע כל מה שהקב"ה עושה למעלה ומה שעתידי לעשות עד ביאת הגואל. ועוד נאמר עליו, כי שמו כבעל רוח הקודש נתפשט בכל פולין וכמה רבנים באו לתהות על קוננו... לכסוף היה לאחד הגולשים בממשיכי דרכה של השבתאות בפולין.⁵⁹

ברור שלאחר הבעל שם טוב שירח שלמה מימון את פני המגיד ממזריץ' משום השמועה על גדולתו הרחוקה, וביקש להתקבל אצל האישי הקדוש. אך המבקשים היו רבים מדי ורק בקבוצה יכלו להתקבל אצל המגיד. בסופו של דבר יצא מימון ובלבו התחושה שכוחותיו הרחוקים של המגיד ששחזים ואולי אף מוויפנים.⁶⁰ בכל אחד מתיאורים אלה ניתן להצביע על דמיון מסוים למפגשים של האחים מרגליות, נציגים למשפחת רבנים מפוארה, עם הבעש"ט, כמתואר בגדולים מעשה צדיקים'. ראוי לציין מיוחד המפור על העשיל צורף, שממנו מתברר כיצד עשוי יהודי פשוט להצטייר בעיני הבריות כבעל דוח הקודש כמתצאה מעיונו בספר הזוהר ובקבלה בכללה.⁶¹ תוכמתו מוסכה גם תלמידי חכמים מובהקים לביטוי, שם חי בהתבודדות.

כך בספורי ההתגלות של הבעש"ט של הבעש"ט, ראה עמ' 56–57, 58, 61–64, 79–80. לוב בי' עזר, סיפור מעשי שבתי צבי [אמסטרדם תע"א–תע"ח], עם תרגום [מיידיש]. מבוא והערות מאת ז' שור, בעריכת שי' זוקר ור' פלפר, ירושלים תשל"ח, עמ' 80–84.

57 ג' שלום מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגזולות, ירושלים תשל"ד, עמ' 84–85.

60 חיי שלמה מימון, תרדגס י"ל בדרו, תל אביב תשי"ג, עמ' 144–145.

61 ראה: שבתי הבעש"ט, עמ' 83–85, 214–215, 255, על שימושו של הבעש"ט בספר הזוהר לחייו העלוי והגות.

62 פרק שמיני, ליד הערה 56 ואילך.

63 ראה פרק ראשון.